

Lidandet, hoppet och Guds omsorg

Några tankar från en predikant

Markus Hector

Redaktör för Till Liv och Predikant på Kristna föreningen Filippi, Lund
danmarkus.hector@gmail.com

I denna artikel vill jag närma mig frågorna om lidandet ur ett pastoralt perspektiv. Som förkunnare har man att utrusta sin församling för livet i en fallen värld, men också att trösta, ge hopp och visa på Guds omsorg. Jag vill söka lyfta fram tankar som jag själv funnit vara till hjälp i det förkunnande och undervisande sammanhanget. En del av dem återfinns i min bok, *Guds vänliga hälsningar*¹, men jag delar också perspektiv som jag inte tagit med i den publikationen.

Vad kan vi förvänta oss av livet?

Vi lever i en värld som fallit i synd. Brustheten finns med i allt och alla människor har något som gråter i sin själ, som författaren Fjodor Dostojevski uttryckt det. Bakom vår lugna fasad kan det finnas oceaner av trötthet, uppgivenhet och skam. I det tysta stämmer vi in i psalmistens klagan: ”Hur länge skall tankarna mala, mitt hjärta ängslas dag efter dag? Hur länge skall min fiende triumfera?” (Ps. 13:3) Tomas Sjödin skriver i en krönika: ”Ju fler människor jag möter desto oftare tänker jag att om alla bar sina problem i genomskinliga plastkassar skulle ingen vilja byta. Alla har sitt och endast på väldigt långt avstånd lever illusionen att det finns människor som bara har det bra. Det mesta finns i de flesta liv, så verkar det vara. Och vad mycket varmare och mer mänskligt livet skulle bli om vi lite oftare bjöd varandra på en gnutta av den

genomskinligheten.”²

När jag för en tid sedan satte mig för att förbereda en predikan kom jag fram till följande ord i den utvalda texten ur Första Moseboken 15: ”Du skall veta att dina ättlingar kommer att bo i ett land som inte är deras och vara slavar och förtryckas i fyrahundra år” (1 Mos. 15:13). Jag behöver väl inte ens berätta att jag blev helt matt. Fyra hundra år. Om uttåget skedde idag skulle slaveriet ha börjat på 1600-talet. Om budskapet kom i dag skulle det ha lytt: ”Dina barnbarn kommer utvandra till ett av dina grannländer och vara slavar och förtryckas till 2500-talet.” När Abraham får detta budskap är vi femton kapitel in i Bibeln. De tretton senaste har handlat om syndafall, mord, förbannelse, språkförbistring, en ohygglig översvämning och nu ska ett folk bli förtryckta slavar i 400 år!

Vi kunde förstås hävda att detta är ett extremfall, så här illa är det inte för alla. Det är förstås sant, men det är också sant att det är precis så illa för många utöver vår värld och att ingen av oss blivit lovade att få ha det bättre.

Inte så sällan möter vi människor som lever i tron på att den som bara anstränger sig och sköter sig får ett bra liv. Den som misslyckas har som regel sig själv att skylla. Som kristna måste vi ta avstånd från sådant tänkande. Lidande som drabbar manar till barmhärtighet, ja även lidande som kan anses självförvållat. ”Så

länge inte alla som röker får lungcancer”, noterar Berit Okkenhaug, ”alla som begår en olaglig handling blir straffade eller alla med tillfälliga sexuella förbindelser får hiv/aids, kan vi inte automatiskt sätta likhetstecken mellan handling och konsekvens.”³ Därför har Sture Hallbjörner rätt: ”Mission är i förstone något mycket nära, i relationen till arbetskamraten, vännen, grannen. En lärjunge ser med Jesu ögon. Om hållningen till medmänniskan har ett endaste uns av att ’hon får skylla sig själv i sin vilshenhet, i sina sjukdomar, i sin uppgivenhet’ blir vägen blockerad.”⁴

Kristus som livsmodets grund

Låt oss ställa frågan: Vad kunde skänka livsmod åt en tredje generationens slav i Egypten? Han var född i slaveri och skulle dö i slaveri. Hans utrymme att förverkliga sina förmågor var ytterst begränsade. Om livet var en tävling, vilket det faktiskt inte är trots att det ofta ser så ut, skulle slaven vara förlorare.

För att närma mig ett svar på den frågan, och att närma mig ett svar är allt jag vågar sträcka mig till, vill jag citera ur Jeremia 9:23-24: Så säger Herren:

Den vise skall inte vara stolt över sin vishet, den starke inte över sin styrka, den rike inte över sin rikedom. Den som vill vara stolt skall vara stolt över detta: att han har insikt och kunskap om mig, om att jag, Herren, verkar i kärlek, i rätt och rättfärdighet på jorden, ty däri har jag min glädje, säger Herren.

Vi finns alltså här på jorden i första hand för att upptäcka något – vem Gud är. En kristens inriktning i livet är en helt annat än den som vår sekulariserade samtid anger. Det är större att göra gott än att ha det gott. Det är större att vara helig än att vara lyckad. Det är större att vara grund-

fäst i glädjen än att vara berusad av den. Det är större att få ära Gud än att själv bli beundrad. Det är större att ropa till Gud i tro än att lyckas utvidga sin egen, inre potential. Om kristen tro är sann kan man, som Paulus och Silas, sjunga lovsånger i fängelset, ja i slaveri. Lidanden kommer ingen ifrån, men även i dem möter oss Gud med sin godhet.

I en julsång ger Oliva Blyberg uttryck för känslorna inför julbudskapet hos den som inte fått upptäcka detta. ”Försonaren kom med hopp och frid/ Men i min själ var natt och strid/ Ej fann jag under min levnadstid/ Frid på jord.”⁵ Som kontrast står Johann Sebastian Bach i sitt juloratorium: ”Glädjefulla herdar, skynda, ja skynda. Gå och förnya hjärtan och sinnen!” Herdarna skulle efter besöket i Betlehem återvända till samma enformiga lågstatusjobb som tidigare, men nu ”prisade och lovade” de Gud. Inget var förändrat, men allt var samtidigt förändrat.⁶ Helt i linje med den insikten konstaterar den tidigare biskopen och författaren Bo Giertz att: ”Det finns hundra goda skäl att bli led vid livet. Men det finns ett enda skäl – som är bättre och väger tyngre – att ändå orka med livet och ändå vara vid gott mod. Det skälet heter Jesus Kristus. Just därför att det finns så många skäl att misströsta, har vi fått detta enda, stora och tillräckliga skäl till förtröstan – trots allt och mitt i allt det som ser så tröstlöst ut.”⁷

Ibland frågar vi oss varför Gud skapade världen trots att han visste att den skulle falla? Ett sätt att svara på den frågan är förstås att bolla tillbaka den till oss människor: ”Varför sätter ni barn till världen när ni vet att de ska komma att få lida?” Ett annat sätt att svara anger Leif Andersen i en av sina böcker: ”Gud vilade i korset när han skapade världen.”⁸ Vi frågar Gud hur han kunde skapa en värld som

skulle bli skådeplats för så mycket lidande. Men vi frågar honom också hur han kunde låta sin son utstå ett så ohyggligt lidande och bära all världens synd. Många av oss har funnit stor trygghet i att få vandra med Jesus. Vi litar på att han aldrig vill oss något illa, utan alltid söker vårt långsiktiga goda. Det är det som ger oss tillförsikt.

Guds kallande

Varje människa som önskar vara ärlig mot sig själv måste erkänna att hon lever med besvikelser. Livet har inte alltid blivit som man önskat. Man har inte lyckats med det man hoppats. Människor har inte behandlat en på ett gott sätt. Man har inte alltid blivit förstådd i det man velat och strävat efter. Lidanden och kamper har gjort att man inte kunnat ta den plats i livet som man hade velat. Av många olika skäl lever vi alla med besvikelser. Upplevelsen av dem behöver inte vara mindre för att vi tror på Gud. Det kan rentav vara tvärtom.

De som har en riktigt nära relation till Gud upplever också smärtans besvikelse starkast. Medvetenheten om hur allt borde vara (och en dag kommer att bli) får verkligheten av hur allt faktiskt är att framstå än mer bedrövlig.⁹

Då vi människor avskyr att bli besvikna söker vi på olika sätt minimera risken för det. Vi dämpar vår längtan och sänker våra krav på livet. Samtidigt söker vi lindring för det som skaver i oss och flyr vår inre ängslan genom projekt och förströelser. Vissa av oss flyr in i arbete, andra in i fritid. Somliga lever i det förflutna, dess sorger och framgångar, andra i framtiden och alla planer för det som kommer. Vissa flyr in i slöhet, andra in i överaktivitet och så vidare. Många av oss kanske inte tänker så mycket på detta till vardags, men

när vi blir sjuka och tvingas ligga hemma några dagar kommer ofta vår ensamhet och inre rastlöshet fram.

Gud vill att vi ärligt ska möta vår längtan och inte dämpa den. Han vill också att vi ska möta vår besvikelse och vår ängslan, snarare än dränka den eller fly ifrån den. Petrus uppmanar oss att ha modet att möta oss själva och ärligt komma inför Gud med allt vi är och bär på. ”Var ... samlade och nyktra, så att ni kan be” (1 Pet. 4:7). Gud vill nämligen möta oss människor på djupet. Vi vill gärna ha hans hjälp till att klara av livet, men han vill mer än så. Han vill forma oss till människor som lever i beroende av honom och som tillber av hjärtat.

En del i det forandet sker genom livets svårigheter. Gud har alltid kallat på människor genom krossade drömmar och genom en tillvaro som fått rasa samman. Det är så han fått dem att ge upp sina försök att klara sig utan honom. Och där, i uppgivenheten om att själv skapa lyckan, har de funnit något större. Sören Kierkegaards ord ska förvisso användas med varsamhet, men de är inte desto mindre riktiga: ”När klokskapen inte kan se en handsbredd framför sig i lidandets mörka natt, då kan tron se Gud. För tron ser bäst i mörker.”¹⁰ Där vi annars bara skulle se mörker kan vi genom tron se Gud. Bilden av honom och hans syften kanske rentav klarnar när allt ställs på sin spets. Då vi ser att han är större än vår egen och den här världens kamp och kaos kan vi våga tro att han verkligen bryr sig och överskuggar tragedierna. Där, i mörkret, kan vi upptäcka en Gud som älskar oss mer än någon annan, som kan skänka glädje, ja salighet och som utgör en orubblig förankring i livet. Genom mötet med sin egen maktlöshet nådde profeterna sin slutsats: ”Om ni inte är fasta i tron, har ni inget fäste.” (Jes 7:9 Sfb)

Lillemor Hallin har vid flera tillfällen berättat om när hon träffade Moder Teresa i Calcutta. En ur gruppen av besökande ställde frågan: ”Alla de döende som ni tar hand om på gatorna för att hjälpa dem till en värdig död, blir någon av dem någonsin helad?” Då tittade Moder Teresa lite skämskt på den som frågat och svarade: ”Ja, femtio procent blir så helade att de kan återvända till livet. De övriga femtio procenten dör helade.”

Det var ett mycket bibliskt svar. ”Därför tappar vi inte modet”, skriver Paulus. ”Även om vår yttre människa bryts ner, förnyas vår inre människa dag för dag.” Mitt i hans lidanden och kamp levde tron, glädjen, kärleken och hoppet.

Här vill jag dock gärna tillägga två saker. Det ena är att vi aldrig kan kräva att andra finner detta livsmod i sin smärta. Gud kan skänka det, men vägen dit kan vara lång och vi kan inte pådyvla det på någon. En kvinna uttryckte erfarenheten med orden: ”Nu ska jag säga något som bara jag kan säga och som ingen kan säga åt mig: det jag har gått igenom har fört mig närmare Jesus.”

Den andra är att alla kristna har bett till Gud om läkande och helande över sina liv. Det får vi fortsätta att göra, han har all makt. Samtidigt måste vi konstatera att det inte finns någon trovärdig kristendom där inte korset och hoppet är helt avgörande. Vi kan öppna våra liv för en framtid som vi inte känner till eftersom vi kan lita på att Gud finns i den. Hans trofasthet gäller även i svåra tider och han har lovat att ge oss ”en framtid och ett hopp” (Jer. 29:11).

Sorgens och klagans plats

Till livets villkor hör att vi alla ska dö. När vi bearbetar det på olika sätt kan det vara till hjälp att också stanna upp och betrakta vår mästares död. Det Jesus sa

på korset kan sätta ord på våra egna känslor inför livets sista stunder: ”Jag törstar”; ”Se din mor”; ”Fader, förlåt dem”; ”Min Gud, min Gud, varför har du övergivit mig?”; ”I dina händer överlämnar jag min ande ...”

Jag väljer att inte skriva så mycket om sorgebearbetning i den här reflektionen. För den som vill läsa mer i det ämnet rekommenderar jag prästen Lise Traps bok, *Leva med sorg*.¹¹ Däremot vill jag säga något om nödvändigheten i att sörja och om klagans plats.

För att inte all vår energi ska gå åt till att hålla vår längtan och våra besvikelser ifrån oss har Gud gett oss förmågan att sörja. Sorg är något oerhört tungt men har också en helande kraft i sig. Gråten ska tröstas fram, snarare än bort,¹² för genom den kan såren börja läkas. Det är en vetenskap som ger tillförsikt.

Att sörja och bearbeta sin besvikelse och sina förluster är en förutsättning för att så småningom kunna se det som finns kvar och som ändå blev. Stänger vi ute sorgen stänger vi automatiskt också ute glädjen. Kristina Lugn har rätt när hon skriver att: ”Det är ett sorgearbete att leva. Om man inte förstår det/Blir man aldrig glad.”¹³

Som människor behöver vi sörja dem vi förlorat i livet, men också allt annat som inte blivit som vi hoppats. Den som sörjer den barndom hon inte fick och drar lärdomar utifrån det den gick igenom får också en möjlighet att något glädja sig över det fina som barndomen gav. Därigenom möjliggör hon att kunna leva det liv hon kan och, utan att förneka livets smärta, börja förundra sig över allt som det faktiskt erbjuder. Det krävs inte många motgångar för att göra en människa förgrämd och få henne att utveckla murar och försvar mot ytterligare besvikelser. Men det krävs bevisligen inte hel-

ler mycket godhet och glädje i livet, om den tas emot rätt, för att forma en varm och tacksam människa. Börjar vi i tid sörja och se det vi får och har kommer vi en dag på ålderns höst kunna utbrista: ”Tänk vad mycket livet gav!” Gör vi det inte väntar den besviknes fråga: ”Var inte livet mer än detta?”

Utöver att sörja finns i Bibeln också uppmaningen att klaga. Ordet klagan ska dock inte uppfattas som ett allmänt missnöje eller irriterat gnällande. Klagan växer fram ur en människas vanmakt. Det är den maktlöses rop, den som inte själv kan förändra sin situation. Klagan stiger ur lidande, vrede och sorg. Samtidigt rymmer klagan också ord av hopp. Kanske kommer inte Gud att hjälpa en som man spontant skulle önska, men han är mäktig till det. När vår naturliga instinkt skulle ha varit att röra oss bort från Gud i besvikelse hjälper oss klagan att i stället röra oss mot honom och inte ge upp om hans hjälp. Utan bevis på Guds aktivitet behandlar psalmisterna honom ändå som en seriös samtalspartner. De utgjuter sin nöd och ilska och räknar med att han lyssnar och någon gång kommer att svara.

Vid vissa tillfällen tar sig klagan uttryck i att en människa nästan skäller på Gud. När sonen till änkan i Sarefat avlider anklagar Elia honom: ”Herre, min Gud, hur kan du handla så grymt mot denna änka, som jag får bo hos, att du dödar hennes son?” (1 Kung 17:20) Preben Kok, sjukhuspräst i Vejle i Danmark, berättar att han ofta frågar de patienter som han möter om de har en inre dialog med Gud? Det visar sig att det har de flesta. Då fortsätter samtalen: ”Har du beklagat dig inför honom över att du får ligga här och vara så sjuk?” – ”Nej”, blir som regel svaret, ”man ska inte gnälla för mycket, jag klarar det.” – ”Men om det var jag som låg här då”, fortsätter Kok,

”tycker du inte att jag skulle få gnälla lite då?” – ”Jo, det är klart.” Och så kommer han in på ett samtal där han försöker få patienten att klaga ut på Gud, förstå att Gud är personlig och att man kan tala direkt till honom. Ofta är det väldigt förlösande för människor att få tala direkt till honom som har all makt och utgjuta sitt hjärta inför honom. Det händer inte så sällan att de får erfara att den Guden faktiskt håller dem i handen, även i smärtan och våndan där i sjuksängen. De får skälla ut på Gud och fördjupa sin inre dialog med honom.

I Gamla testamentet återfinns ett poetiskt drama om den hårt drabbade Job. Denne klagar på Gud, argumenterar och agiterar. Det gör däremot inte han så kallade vänner. Dessa talar inte med Gud. De talar bara *om* honom. I slutet av boken får Job beröm. Han har talat sanning om Gud.

Guds rikets närvaro i det som är svagt

I sin undervisning återkom Martin Luther gärna till skillnaden mellan härlighetens teologi och korsets teologi. Härlighetens teologi utgår från människans naturliga tänkande enligt vilket Gud belönar dem som gör gott. Korset uppfattar den som mörker, smärta och personlig tragedi. Korsets teologi, som utgår från uppenbarelserna i Skriften, låter i stället korset vända upp och ner på sina föreställningar. På korset hänger inte en syndare, utan den syndfria, där sker inte förlust utan triumf, där segrar inte vreden utan barmhärtigheten. Luther kallar detta för Guds främmande verk. Död, lidande, vrede och fördömelse blir redskapet för att nå liv, välsignelse, barmhärtighet och räddning.

Korsets teologi är ett mönster, också för att förstå den kristnes liv. Guds härlighetsrike går framåt i det som är litet och otillräckligt. Vi samlas till bibelstudium.

Läser igenom texten. Den säger oss inte så mycket. Men vi litar på att Guds Ande inspirerat Ordet och snart får vi erfara hur det öppnar sig, berör oss, blir till liv. Vi besöker kyrkan och noterar i ett mörkt hörn några till åldern komna sitta och sucka fram sina böner till Gud. De ber om församlingens överlevnad och sina anhörigas frälsning. Det verkar omöjligt att tro på, men som Tomas Sjödin uttryckt det i P1:s *Tankar för dagen*: ”Några gamla människors trogna böner ska aldrig föraktas. De ser inte mycket ut för världen, men i himlen brusar deras rop som väldiga vatten.” Vi möter en missionsfamilj som nyligen kommit hem efter tio år i Västafrika. Familjen kämpar för att komma in i det svenska samhället igen och känner ibland sorg över att de inte kan unna sig liknande bilar och hobbies som grannarna. Emellanåt frågar de sig om det varit värt uppoffringen. Men så tänker de på hur Jesus lever i dem och har levt i det de gjort under sista decenniet. Att ha varit missionär väcker ingen respekt här hemma, men de har en erfarenhet av Guds rike som är värd allt. Vi möter en vän som havererat i livet. Han ser nu att han inte prioriterat familjen som han bort göra och att det till stor del är hans fel att det slutat i skilsmässa. Det är en sorg och ett misslyckande. Han grämer sig oerhört och folk ser på honom att han inte mår bra. Men skulden får han hjälp att hantera. Han får be Gud och sin familj om förlåtelse. Mitt i allt elände erfar han en befrielse. Han lever i det förlåtelsens rike som Jesus kom med. En kvinna faller ihop på gatan. Ambulans hämtar henne och kör henne till akuten. Hon läggs på britsen och väntar på läkarna. Hon känner sig rädd, ensam och utsatt, men påminner sig om att Jesus är hos henne. Det känns skönt. Vad som än händer är han med, och just nu är inget viktigare än det.

Sakta börjar begravningståget röra sig ut ur kyrkan och bort mot gravplatsen. Det är en svår stund och ändå ger de hoppfulla ord av Jesus som prästen fick påminna om tillförsikt om att det viktigaste finns kvar: ”Detta har jag sagt er för att min glädje skall vara i er och er glädje bli fullkomlig” (Joh 15:11). I det som är så ringa bor och växer himmelriket, Jesus närvaro i världen.

Hoppets tröst

Varför blev mitt liv som det blev? Vad var meningen med det lidande som bröt ner mig och förtog mitt livsmod? Alla försök till svar är brottstycken. Först i himlen kommer vi verkligen att förstå. När vi där sitter runt lägereldarna och berättar om våra liv ska vi se dem som en del av en större historia, historien om Guds rike. Vi ska då se hur Gud vävde in dem i sin plan.

Hoppet om att en dag befrias från mörkret och få visshet om hur man alltid vilat i Guds hand har hjälpt människor att hålla huvudet uppe under de mest tärande omständigheter. Man har vetat att berättelsen, hur märklig den än ter sig, ska sluta väl:

Fikonträdet knoppas inte, vinstock-
en bär ingen frukt. Olivskörden
slår fel, fälten ger ingen gröda.
Fåren är borta ur fällan, hägnen är
tomma på kor. Men jag vill jubla
över Herren, glädja mig över Gud,
min räddare (Hab. 3:17-18).

I Andra Korintierbrevet skriver Paulus att hans kortvariga lidanden väger ”oändligt lätt” i jämförelse med den eviga härlighet som väntar (2 Kor 4:17). Ju längre tid i evigheten, desto mer kommer våra umbäranden i detta liv att krympa ihop vid en jämförelse.

Vi får leva i hoppet och väntan på räddningen och tillvaron hos Gud. Och vi

får göra det under både protest och tillförsikt. Adam Zagajewski anger grundhållningen i boken *Solidaritet och ensamhet*:

Hur ska man leva efter så många världsundergångar? Adorno ansåg att inte poesi var möjlig efter Auschwitz. Men på vita snöret hänger tvätt på tork, ett litet barn hörs skratta. Barnen kommer att växa upp och bli polis eller präst. Därför är jag av den åsikten att man efter världens undergång bör leva som alltid. Självklart minnas vad som hänt och vad som kommer att hända. Och trots det leva som alltid. Gå långa promenader. Se solen gå ner. Tro på Gud. Läs dikter. Höra på musik. Hjälpa andra. Sätta käppar i hjulet för tyranner. Vara glad åt kärleken och bekräftad över döden. Som alltid.¹⁵

Som kristna behöver vi ibland friskas upp i vår medvetenhet om hoppet. När Göran Greider beskriver evigt liv som ”kristendomens stora PR-kupp, så skicklig att inte ens Per Schlingman skulle ha kunnat komma på den” hjälper han oss att se vilken kraft den har. Samtidigt behöver vi vara tydliga med att det för en kristen är gemenskapen med Kristus och delaktigheten i hans försoning som utgör himlens verkliga glädje. ”När vår bön blir en flämtande gnista”, skriver Berth Löndahl,

när vi ligger på vårt sista, då växer svaret och blir större. Inte ännu en god dag, inte ett välsignat år, inte ett lyckat liv – utan att synden är försonad och döden besegrad. Just i det ögonblick då vi tycker att allt vi bett har varit förgäves så svarar Gud: Välkommen hem!¹⁶

Liselotte Johansson tar med den trösten i mötet med efterlevande. Hon talar om Jesus som en förbindelselänk. I ena handen

håller han den som har lämnat oss, i den andra handen håller han oss. Johansson citerar också gärna de ord av kung David som finns insprängde i Petrus tal på Pingstdagen:

Jag har alltid Herren för ögonen, han står på min högra sida för att jag inte skall vackla. Därför gläder sig mitt hjärta och jublar min tunga, ja, också min kropp skall vila i det hoppet att du inte skall lämna mig i graven eller låta din Helige se förgängelsen. Du har visat mig livets vägar, och du skall uppfylla mig med glädje inför ditt ansikte. (Apg. 2:25-28)¹⁷

Det godas problem

Ibland undrar vi om allt är en bluff. Världen tycks gudsförgäten, full av ondska och olycka. Men i samma stund som vi tänker tanken att Gud kanske trots allt inte finns uppstår ett motsatt problem – det godas problem: ”Hur kan det finnas godhet, glädje, vänskap, kärlek, natur och musik om det inte finns någon givare? Med vilken rätt kan vi ta emot dem om vi inte också kan säga tack?” Den friske har många önsknings, den sjuke skulle vara förundrat nöjd om allt bara fick vara som vanligt. Den kan tala om sitt meningslösa lidande därför att den fått ana hur meningsfullt livet i sig är. Owe Wikström får avsluta:

Ringlande floder, kafferastens lågmälda skratt, barnens fotbollsmatch en klar höstkväll, vänskapen – sådana till synes enkla företeelser kan registreras och ses som påminnelser om glädjens yttersta källa. En färd på landet, en vacker vinterdag, en varm kopp te en kulen afton är inga slumpens uttryck. De är dolda påminnelser om en annan värld i denna värld.¹⁸

Noter:

1. (Skellefteå: Artos 2013).
2. Sjödin, Tomas, "Att säga som det är", krönika i *Göteborgs-Posten* 26/4 (2014)
3. Berit Okkenhaug, *Själavård: en grundbok* (Örebro: Bokförlaget Libris, 2004), s. 227
4. Sture Hallbjörner, "Möjlighet och krav – om Svenska kyrkan i mission", *Svensk Pastoraltidskrift* 6 (2014), s 167
5. Sängen "Frid på jord" av Olivia Blyberg
6. Martin Luther skriver: "Så faller det sig, att herdarna glada, med lust och tacksamhet går tillbaka och sköter sitt arbete, på samma sätt som förut, förutom att de nu samtidigt också lovar och prisar Gud." citerat i Birgit Solt, *Luther själv* (Skellefteå: Artos förlag, 2004), s 36
7. Bo Giertz, **Att leva med Kristus: daglig läsning för Trefaldighetstiden** (Stockholm: Verbum Förlag, 1988), s 164
8. Leif Andersen, *Gud varför sover du?* (Uppsala: EFD-förlaget, 1988), s 185
9. Larry Crabb, *All verklig förändring börjar Inifrån* (Kumla: HF:s förlag, 1992), s 76
10. Citerad i: Højlund, Henrik, *Mærk Gud* (Köpenhamn: Kristeligt Dagblads Forlag, 2013), s 124
11. (Stockholm: Verbum Förlag, 2012).
12. Davidsen-Nielsen & Leick, återgivet i: Agneta Sandberg, *Sårade hjältar* (Tranås: BudgetBoken, 2006), s 133
13. Kristina Lugn, *Hej då, ha det så bra* (Stockholm: Albert Bonniers förlag, 2003), s 41
14. Carl R. Trueman, *Reformation: Yesterday, Today and Tomorrow* (Skottland Ross-shire: Christian Focus, 2000)
15. (Stockholm: Norstedts Förlag, 1986), s 108
16. Berth Löndahl, *Mysteriet – om ett förlorat leende, livets frågor och mässan* (Skellefteå: Artos förlag, 2013), s 171
17. "Döden – en skilsmässa från det man känner till", *Dagen*, 1:e november 2013
18. Owe Wikström, *Det bländande mörkret* (Örebro: Bokförlaget Libris, 1994), s 106